

S A Y I 8 • 2 0 0 2

İslâm
Araştırmaları
Dergisi

TURKISH JOURNAL OF ISLAMIC STUDIES

 İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

Türkistan Ateşi

Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi

Abdulvahap Kara

DA Yayınları, İstanbul 2002, 383 sayfa.

Tarih bilgimize göre Çarlık Rusyası orduları 1881 yılında şimdiki Türkmenistan'daki Göktepe istihkamını kanlı savaşlardan sonra işgal ettiler. Böylece 18. yüzyıldan beri süre gelen çarpışmalar ve istilaların ardından bütün Türkistan bölgesi sömürge haline getirildi. Genelde Rusların Orta Asya'daki hakimiyeti Çarlık ve Sovyet dönemlerinden oluşan 110 yıllık bir süreç zarfından devam etmiştir. Burada yaşayan Müslüman Türk-Tacik halkları kesintisiz denebilecek kadar sık sık kendi egemenliklerine yeniden kavuşmak gayesiyle başkaldırdılar. Ancak Çarlık Rusya'sına karşı patlak veren ayaklanmaların hemen hepsi organize hareket olmadığından devamlı yenilgiyle sonuçlandı. Komünist Rusya döneminde Türkistan halkı istiklal Mücadelesine devam ederken daha da teşkilatlı, kapsamlı siyasi güç olarak hareket etmeye başlamıştır. Her ne kadar dış dünyadan tecrit edilmiş durumda, ve bunun sonucu olarak cehalet, mutaassıplık, siyasi kültürün düşüklüğünün yarattığı sosyal pasiflik ortamının etkisi altında olsa bile Türk aleminin bu parçasında, toplum kendi bağrından çağını yakalayabilen, ufku geniş fitraten siyasi liderlik faziletlerini taşıyan, cesur ve dinamik önderler çıkarabilmiştir. Bunların önderliğinde son dönem tarihinde silinmez izler bırakılmıştır. Bir tür objektif sebeplerden dolayı, Sovyet dönemine ait Orta Asya halkının mücadele tarihi ve önemli tarihi şahısları hakkında doğru bilgiler yetersiz, yada yanlış ve "beyaz leke" ile kaplıdır. Çoğu tarihçilerin "nedense böyle olmuş" diye geçip gittikleri gözlemlenmektedir. Oysa ki, Karl Marx'ın "Beşeriyet Tarihi sınıflar mücadelesinden başka bir şey değildir" şeklindeki tezi akideleştirerek Sovyetlerin hakim ideolojisinin temellerinden biri haline dönüştürülünce sosyal bilimlere, hususen tarih ilmine ağır darbe indirilmişti. Bırakın bizim merak ettiğimiz dönem tarihini, belki bütün tarih ilmiliğini kayıp etmeye mahkum olmuştu. Demir perde dışında olan çoğu batılı uzmanların, bana göre iki problemi vardır. Biri konuyu yerinde inceleme imkanının olmayışı ve dolayısıyla Sovyet menşeli kaynakların eksikliği, aşırı ideolojileşmesine mahkum olmaları. Bir diğeri ise, kendi tarihi araştırma metotlarındaki kalıplaşmış ölçülerin dışına çıkamamış olmaları ve bunun sonucunda Türk İslâm kültürünü kavramada yanlış yorumlara varmalarındır. Mesela, Orta Asya halklarının Milli İstiklal hareketlerinin dini sembol ve sloganlar altında gerçekleşmesini anlamada zorlanıyorlar. "Müslüman milleti", "Müslüman hükümeti" vb.

kavramlar karşısında taaccüp ediyorlar, İslâmi tahsil görmüş aydınlarımızı ve ulemayı Hıristiyan ruhban sınıfı ile kıyaslayarak değerlendiriyorlar. Bundan dolayı tarihi olayları ve onun iştirakçilerini de “kadimci” (yani konservator), ceditçi (yenilikçi, jöntürk gibi) vs. stereotip gruplara ayırmaktadırlar. Bütün bu söylenenlerin ışığında “Türkistan Ateşi” gibi Orta Asya halklarının son dönem tarihinin ve önde gelen şahsiyetlerinden Mustafa Çokay’ın örnek verici hayatını konu edinen kapsamlı bir eserin çıkması çok önemli vakıa olarak nitelendirilmelidir.

Kitap taşıdığı başlığa mukabil bir tarzda Mustafa Çokay’ın vatanda ve muhaceretteki mücadelesini ve onun yayın faaliyetlerini ele alan üç bölümden ve bu ana konulara açıklık getiren 21 paragraftan, giriş ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Ona sistemli bir kaynaklar listesi ve resimler eklenmiştir. İlk bölüm söz konusu şahsın doğup büyüdüğü aile, çocukluk ve tahsil yılları hakkında bilgi vermekle başlayıp ve buna müteakiben Rusya ve Türkistan’da 20. yüzyıl başlarından 20 yüzyılın ortalarına kadar içtimai-siyasi olayların dinamiğini yansıtmakta, onun bu gelişmeler karşısında giriştiği mücadelesinin içeriğini açıklamaktadır. Kitabın ikinci bölümü Çokay’ın muhaceratının ilk günlerinden ta vefatına kadar hayatından ve ülkesinin istiklâli uğrunda yaptığı hizmetlerinden ve halkı tarafından tanınmasını anlatmaktadır. Bunun yanı sıra hala gizemliliği kaldırılamamış konular ki, Çokay’ın ölümünün sebebi, ikinci dünya savaşında Almanların lehine saf değiştirmiş gibi gözüken Türkistan lejyonerleri vb. üzerinde durulmuştur. Sonuncu bölüm matbuat alanındaki faaliyetleri yazdığı kitaplar söz konusu döneme ait yerel milli ve muhaceretteki Sovyet karşıtı yayın organları hususunda teferruatlı bilgi verilmiştir. Eserin sonuç kısmı yazarın araştırmalarından aldığı hulasaların özetini içermektedir. Kaynaklar listesi iki kısma ayrılmış, birinde Çokay’ın bizzat kendi kalemine ait eser ve makaleleri, diğerinde hakkında çeşitli dillerde mevcut olan materyalleri muhtevidir. Bu da araştırmacının kendi incelemelerini kompleks ve aynı zamanda çok titiz yaklaştığını göstermektedir.

Esere tahlil gözüyle bakıldığında aşağıdaki hususları müellifin başaranı ve kitabın fazileti olarak görülmelidir:

1. Çokay’ın lider olarak yetişmesinde doğup büyüdüğü aile ortamı, aldığı eğitim ve çağının sosyal muhitinin rolü zengin *faktolojik* verilerle inandırıcı bir tarzda ifade edilmiştir.
2. Çokay’ın hem “sahibi kılıç”, “sahibi kalem” seviyesinde bir siyasi önder, görüşleri uzak perspektiflere kadar ışık saçan, fetanetli mütefekkir olduğu ispat edilmiştir.

3. Mevcut ilmi materyallerin az olmasına rağmen 20. yüzyıl Orta Asya'sının önde gelen bu liderinin kişisel hayatı özel durumlarda davranış tarzları, tutumu, hissiyat alemi okuyucuyu tatmin edecek derecede açıklığa kavuşturulmuştur.
4. Türkistan halklarının 1916 yılında ayaklanması tarihi açıdan net bir şekilde gün ışığına çıkarılmıştır.
5. Şubat 1917 yılındaki ihtilal ile Hokand Muhtariyetinin uzvi bağıllığı somut olarak tespit edilmiştir.
6. Hokand muhtariyeti ve Alaş Orda ilişkileri ilk defa ilmi tahlille incelenmiştir. Tatminkar hulasalara varılmıştır.
7. Türkistan Milli Birliği ve Promete Harekatı Polonya ve Türkistan ilişkilerinin bilinmeyen sahifesini açmıştır.
8. Türkistan milli birliğinin Doğu Türkistan istiklal hareketına destek vermesinin Türkistan birliği davasının amacı olduğu neticesine ulaşılmıştır.

Eserde saydığımız önemli noktaların yanı sıra belgesel nitelikte olan bir çok tarihi olayların teferruatı ile yansıtılması da dikkat çekicidir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin o dönemde Türkistan'a yönelik nazik bir dış politika izlemesi, yani bir taraftan SSCB ile müttefiklik ve başka taraftan bu devletin işgali altında olan Türkistan halkı ile tarihi, doğal dost ve kardeşlik ilişkisini sürdürme gibi zor durumda oluşu; Rusya demokratlarının iki ateş arasında kalmış duruma düşmeleri, yani bir yandan Rus Bolşevikleri, öbür yandan Ak Rus monarşist güçlerinin acımasız baskılarına uğramaları gibi paradoksal tarihi vakıalar okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Hususen, ikinci dünya savaşının başlangıcından Almanların esir düşen Sovyet askerlerinin milli mensubiyetinin tespitinde Yahudileri Türk asıllılardan ayırt edememeleri ve bunun sonucunda onbinlerce Müslüman menşeli harp esirlerinin helak olması, Bolşevizmin'in ana kaynağı Moğollar ve Tatarlar (yani Asyalılar) diye bilmeleri o dönemde dünyaya meydan okuyan bir Avrupa devletinin ne kadar cahilane bir dış siyaset izlediğini göz önüne sermektedir. Bu aynı zamanda koyu batılılaşma gayesinde olanlara gönderilen açıkça bir mesaj niteliğini de taşımaktadır.

Kitapta "tarih sadece geçmişten haber veren bir ilim değil, belki geleceği yönlendirmeye de yarayan araçtır" fikrine istinaden tarihi paralelizm konusuna değinerek, dipnotlarda olsa bile, bazı örnekler verilmiştir. Bu cümleden 20. yüzyıl başlarında Türkistan İstiklalcileri arasında gözlemlenen Rusya ile beraber veya ayrı hareket etme konusundaki tereddütler, 20. yüzyıl sonunda da tezahür ettiği Kazakistan'ın diğer Sovyet Cumhuriyetlerine

kiyâsen en son olarak bağımsızlığını ilan etmesi misalinde gösterilmiştir. Aslında bu mevzu Hokand Muhtariyeti- Alaş Orda hareketi sonuçlarından alınacak dersler veya buna benzer bir başlık altında daha derin işlenerek yansıtılsaydı, eserin öğretici kıymeti ve tarihi değerini daha çok artırmış olacaktı. Çünkü Orta Asya'nın en yakın tarihini yaşayan ve ona yerinde şahit olan bendeniz de söz konusu dönemden hala yeterince ders alınamadığı kanaatindeyim. Mesela Hokand Muhtariyetinin ilanından sonra Türkistan hükümetinin elindeki orduda görev alan askerler için yeterli silah ve cephane yoktu. Hükümet bunları satın alacak mali kudrete de malik değildi. Ancak, cepheden dönmekte olan askerlerden 25 bin kadar tüfek teslim almak ve en zaruri masrafları karşılamak için devlet bankalarına el koyma imkanı vardı. Çok yavaş ve tedirgin davranma sonucu bu hayati imkan elden çıkmıştır. Bolşevikler ise bunun aksine daha aktif tedbirler alarak sonuçta galip gelmişlerdir. Maalesef, bu asır sonunda aynı manzara tekrarlanıyordu. Mesela, Moskova Türk Cumhuriyetlerini silahsızlandırmaya kalkışı ve Kırgızistan misalinde bunu kısmen başarmış da oldu. Bankaları da mesela Özbekistan da epeyce boşalttı. Ve kabul edilemez şartları öne sürerek bu Cumhuriyetlerin bağımsızlığının önüne geçmeye çalıştı. Bence istiklal döneminin ilk yıllarında Türk Cumhuriyetlerinde meydana gelen çoğu sıkıntının esas sebeplerinden biri işte bu tarihi okur yazarsızlıktır.

Yeteri kadar ders alınmamışlığın başka bir görünüşü Çokay'a sadece Kazakistan tarafınca sahip çıkılmasıdır. Oysa ki o tüm Orta Asya halklarının ortak mili kahramanıdır. Bunu o bütün hayatı ve sürdürdüğü mücadelesi ile ispat etmiştir. Zira okuyucu bu eser ile tanıştıktan sonra Çokay gibi parlak bir şahsın kim olduğunu tartışmaktansa onun mirasını vatani olan Türkistan'da tarih kitaplarında layıkıyla yer almasının zamanı geldiğini anlayacaktır.

Kitaptan müellifin kendi araştırmasında birkaç ilginç konuları ele aldığı anlaşılmaktadır ki her biri ileride özel incelemelere mevzu olabilir. Türkistan halklarının birleşme davası Türkistan lejyonu gerçeği, Rus olmayan milletlerin Sovyetlere karşı ortak mücadelesi v.b. bu cümledendir.

Bu kıymetli kitapta bazı eksiklikler gözlemediğimizi de söylemeden geçemeyeceğim. Şöyle ki, Türkistan Halk Meclisi üyeleri arasında ismi yer alan Alihantöre Şakirhantörayev (s.126) aslında Alimhantöredir, yani adı geçen şahsın büyük kardeşidir. Bu Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (1944-1949) kurucusu ve bendenizin pederi olan Alihantöre Şakirhantöreoğlu'nun hala basılmamış hatıralarında teyid edilmektedir. Türkistan istiklalinin fedailerinden ve Türkistan Birliği davasının sembolü

olarak bilinen Bolşeviklerin elinden feci tarzda öldürülen, Polonya asıllı Müslüman Türk lider Yuralı Ağayev'in ismine şartlı olsa da açıklık getirilmemiştir. Bu zatın ismi şerifi mesela kitabın bazı sahifelerinde Yuralı Ağayev, Hidayet Yurghul-Ağa (s. 128) başkalarında Hidayet Yurgul (s.132), Hidayet bey Yorgulu (s. 139) olarak geçiyor. Rusça kısaltılmış kelimelerin bazıları da doğru deşifre edilememiştir: "Sovnarkom" (yani Sovyet narodnih komisarov) Sovyet halk komitesi değil (s. 124), belki halk komiserleri sovyeti veya halk bakanları şurası olarak tercüme edilmiştir. "NKVD" de KGB'nin eski adı değil, belki İçişler Halk Komiserliği "Narodni Komissariat Vinutrennih dell" olup, Yosif Stalin döneminde bu bakanlığın cezalandırma işlevleri sınırsız şekilde genişletilmiştir.

Tabi ki, araştırmanın geniş çapından dolayı bu ve benzer eksiklerin olması doğaldır ve kitabın kıymetini olumsuz etkileyecek nitelik taşımamaktadır. Hulusa olarak denebilir ki bahs ettiğimiz eser kapsamlı araştırma sonucudur. Beyan üslubu mükemmel, zengin tarihi verilerin başarılı bir sentezidir. Sadece uzmanlara değil, Atayurt Türkistan'ın yeni tarihine ilgisiz olmayan herkese tavsiye ederim.

Kutlukhan Şakirov

Düşünme, Konuşma ve Söz Üzerine (*el-Meârifu'l-Akliyye*)

İmam-ı Gazzali (haz. ve çev. Ahmet Kamil Cihan)

İnsan Yayınları, İstanbul 2002, 95 sayfa.

Bir toplum içinde yaşamak için mutlaka başkalarıyla kurulması gereken sağlıklı bir iletişime ihtiyaç vardır. İnsanlarla iletişimi sağlayan en önemli vasıta "konuşma"dır. Konuşulan şeylerin anlamlı olması için konuşmanın arka planında yer alan "düşünme" safhasına ihtiyaç vardır. Konuşma ve düşünme arasında bulunan bu yakın irtibat, konuşmanın en basit tanımında bile kendini göstermektedir. Buna göre konuşma, düşünülen şeyleri başkalarına aktarma anlamına gelir. Konuşma sayesinde ferdin zihin dünyasından koparak insanlığa malolan düşünceler "yazma" yoluyla kalıcı hale gelmekte ve nesilden nesile intikal etmesi sağlanmaktadır. Düşünme, konuşma ve yazma yoluyla bir anlamda insan olmanın gerekleri de yerine getirilmiş olur. Zira sayılan bütün bu yetenekler insanlara yaratıcı tarafından bahşedilmiş, onlardan varoluş gayelerine uygun bir şekilde bu yetenekleri kullanmaları istenmiştir. İşte tam da bu noktada karşımıza düşünmenin, konuşmanın ve hatta yazmanın aynı amaçları olduğu/olması gerektiği ve bu itibarla insanda varolan bütün